

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ, НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ
РЕЛІГІЙ ТА ТУРИЗМУ
ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЛУГАНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

**З моменту виникнення
людини на Землі до появи
*Homo sapiens***

**ІНФОРМАЦІЙНО -
МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ**

Старобільськ – 2020

УДК 572.1/4:069.7
X 86

Хіглова Л.О. З моменту виникнення людини на Землі до появи *Homo sapiens*. Інформаційно–методичні матеріали. Лисичанськ: Вид-тво ТОВ «ФОКСПРИНТ», 2020. 37 с.

Рекомендовано науково-методичною радою Луганського обласного краєзнавчого музею. *Протокол №11 від 26.11.2020 р.*

Рецензент:

Мартиненко М.С., завідувач науково-методичного сектору Луганського обласного краєзнавчого музею

Відповідальна:

Мілованова О.В., директор Луганського обласного краєзнавчого музею

Інформаційно–методичні матеріали складено з метою ознайомлення з основними теоріями походження людини, з розвитком людини в четвертинному періоді кайнозойської ери використання цих матеріалів при підготовці екскурсів, уроків з предмету «Біологія» та спрямовані поглиблювати зацікавленість біологією як наукою.

Призначені для наукових співробітників музеїв, вчителів шкіл, студентів, учнів.

Адреса: Луганський обласний краєзнавчий музей
92700, м.Старобільськ, вул.Гімназична, 53
Тел./факс (06461) 2-37-76
e-mail: lokm_stb@ukr.net

© Хіглова Л. О.

© Луганський обласний краєзнавчий музей

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теорії походження людини	5
1.1. Альтернативні теорії походження людини	7
1.2. Четвертинний період кайнозойської ери	7
РОЗДІЛ 2. Основні етапи еволюції людини	11
2.1. Австралопітеки	12
2.2. Ранні Homo	14
2.3. Неандерталець	18
2.4. Кроманьонська людина	20
РОЗДІЛ 3. Чинники антропогенезу	23
РОЗДІЛ 4. Поява найдавніших людей на території України	25
4.1. Найдавніші люди на території Луганщини	26
ВИСНОВКИ	32
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	34
ДОДАТКИ	35

ВСТУП

Тема походження людини дуже цікава і необхідна для розуміння еволюції людини та суспільства в історичному процесі.

Актуальною ця тема буде ще довгий час. До сьогодні ще не поставлена крапка в данному питанні. Походження людини є такою ж таємницею, як і виникнення життя на Землі. Серед учених щодо цієї проблеми постійно точаться суперечки, виникає багато різних припущень, здогадок і теорій.

Адже ніхто не може надати відповіді на дане питання. Ця тема буде актуальною до тих пір, поки не будуть знайдені факти та доведена істинність даної думки.

З метою ознайомлення з основними теоріями походження людини, з розвитком людини в четвертинному періоді кайнозойської ери науково-дослідницьким сектором природи Луганського обласного краєзнавчого музею підготовлено інформаційно – методичні матеріали.

Виникнення людини – це процес еволюції чи революції? Запитання просте і неоднозначне водночас.

Науково доведено, що в останній крейдовий період мезозойської і на початку кайнозойської ери в системі життя відбувся необхідний глобальний процес, який спричинив вимирання одних видів і зародження інших. Це також супроводжувалося відповідними геологічними процесами. У кінці мезозойської ери відбувалися складні геологічні процеси з піднесенням і опусканням земної поверхні, які могли бути спричинені зміною земних полюсів або іншою космічною активністю. В останньому, крейдовому, періоді відбулися великі розломи земної кори і цілих материків [8,с.66 - 67].

За останні 10 тисяч років сформувалася близька нам людська культура. Племінні групи мисливців і збирачів розвинулися до перших землеробських суспільств, що призвело до появи міст і держав. Рід Номо йшов до цього мільйони років, але що ж нами рухало весь цей час? Є про що посперечатися.

Розкопуючи давні поховання на рубежі 50-130 тисяч років назад ми бачимо одну й ту ж картину. Поступова поява типових знарядь праці з кістки та каменю:скребків, зазубрених гарпунів, ножів і швайок – уніфікація від стоянок в Грузії до печер ПАР. Похоронні обряди з дарами у вигляді зерен і охри, прикраси з раковин, шкарлупи яєць, тріскачки й сопілки з кісток птахів.

Перше мистецтво – наприклад приголомшливі наскельні малюнки диких коней з печери Шові та примітивні статуетки «Венер палеоліту». Все те, що робить гомінідів Людиною розумною. Одні антропологи називають це «еволюційним вибухом», інші «великим стрибком». А ось що саме запустило еволюцію і перетворило нас на панівний вид планети? Відповідь не буде однозначною [12].

РОЗДІЛ 1

Теорії походження людини

Походження людини – *антропогенез*, здавна викликає зацікавлення у науковців та філософів. Ще в Давньому Римі філософи відзначали схожість людини та мавпи, до чого сучасна наука прийшла тільки удругій половині XIX століття. Проте у часи Античності та Середньовіччя домінували релігійні уявлення на походження людини. У різних культурах чи релігіях по різному трактували походження людини, але всі вони у сходилися у єдиному твердженню, що людину створив Бог, боги, або інші надприродні сили.

З XVIII ст. європейські філософи та учені, такі як Карл Лінней та Жорж Бюффон заговорили про походження людини від мавпи, але вчені ще не зробили на той час наукового обґрунтування своїх гіпотез. У 1859 р. Ч. Дарвін видає роботу «*Походження видів*» в якій вперше науково обґрунтовує теорію походження людини еволюційним шляхом.

На сьогоднішній час існують декілька основних груп теорій походження людини. Коротко зупинимося на основних із них:

1. *Походження людини від тотему*. Ця версія не є науковою, її науковість навіть не обговорюється, але сьогодні на Землі існує велика кількість первісних народів, яка до сьогоднішніх днів вважає, що людина походить від спільного предка – тотему – тварини, рослини, чи навіть явища природи. Цікавим є те, що існує віддалена схожість з версіями про походження людини від мавпи, первісні народи якби інтуїтивно відчували походження людини від тварини.

2. *Божественна теорія походження людства або Креаціонізм* (Теорія Розумного Створення або Розумного Замислу). Ця група теорій містить дуже багато інтерпретацій, зупинимося лише на самих основних. Прихильники Ортодоксального Креаціонізму вважають, що описання творення людини повністю відповідає тексту Святих Писань – Біблії, Корану, Танаху та інших. Теорія Розумного Замислу говорить, що людину та світ створив Бог, але Святі Писання не є підручниками з історії, і тому творення людини описане там потрібно сприймати алегорично. Цікаво, що ще Отці Церкви IV – VIII ст. не відносились до подій описаних в книзі Буття буквально, так само пояснювали Тору рабіни та мусульманські богослови Коран. Божественна теорія походження не є науковою, вона більше належить до царини богослов'я та філософії.

3. *Теорія Позаземного втручання*. Якщо сьогодні теорію Походження людини від тотему розглядають як зародки наукового пізнання, Божественну як ненаукову і яку практично не можна довести, то Теорію Позаземного втручання однозначно відносять до паранаукових концепцій. За теорією Позаземного Втручання: людство – це або нащадки інопланетян, що прилетіли дуже давно на Землю, або люди це продукт інопланетної генної інженерії та ін. Суть дуже проста – людина стала людиною лише за допомогою Позаземного втручання.

4. *Теорія Еволюції*. На сьогодні – це єдино обґрунтована наукова теорія. Як уже зазначалося вперше її обґрунтував англійський вчений Чарльз Дарвін (1809-1882) у своїй роботі «*Походження видів*». Чарльз Дарвін на основі

багаторічних досліджень та наукового досвіду в геології, біології та інших науках, який був накопичений на середину XIX ст., дійшов висновку, що людина є далеким нащадком людиноподібних мавп, які в процесі еволюції розвинулися у сучасну людину, рушійними силами цього процесу є природній відбір та невизначену мінливість.

Існування еволюції було прийнято науковою спільнотою, ще за життя Ч. Дарвіна, а повністю його теорія в допрацьованих формах була прийнятою у 30-х роках XX ст. Ідеї та концепції Дарвіна лягли в основу сучасної біології, саме на його працях тримається сьогоднішнє пояснення виникнення не тільки людства, але і взагалі життя на Землі. Суттєвим недоліком Теорії еволюції є її догматичність в сучасній науці, тобто перетворення її на релігійне вчення.

Проблема походження людини не належить повністю до царини науки, тому що дуже важко емпірично довести будь-яку з наведених версій. Через це триває ворожнеча послідовників Креаціонізму та Теорії Еволюції.

В США дуже часто відбуваються судові процеси з приводу тієї чи іншої концепції походження людини. Хоча в наслідок діалогу виникають доволі цікаві синтетичні версії, такі як «Еволюція під Божественним началом». Навіть Ватикан визнає Теорію Еволюції як одне із можливих пояснення виникнення життя на Землі [5].

Останній спосіб мислення стосовно людського походження обнуляється до двох основних теорій: за однією з версій, різні види людиноподібних розвивалися паралельно в різних частинах світу. Друга теорія вважає, що людство спочатку народилося кілька мільйонів років тому в Африці, а звідти переміщалося до інших регіонів світу, спочатку в Азію, а потім до Австралії, після в Європу і, нарешті, в Північну і Південну Америки.

Оскільки жодна з численних гіпотез походження людини не є всеосяжною, є спроби якогось синтезу палеонтологічних і генетичних даних з вищевикладеними концепціями антропосоціогенеза.

Незважаючи на величезну кількість важких праць з антропології та, нібито, незаперечним доказам походження людини від мавпи необхідно повернутися обличчям і до інших теорій виникнення людини, хоча, ймовірно, цим буде займатися вже інша наука.

А для того, щоб посіяти зерно сумніву в вірності теорії Дарвіна, є цитата з твору О. Антонова «Історія Землі»: ... «А чи була ступінь пристосованості до праці питанням життя і смерті для предків людини?».

У другій половині 20-го століття дослідники, по-перше, добре вивчили життя людей, до цих пір, що живуть в кам'яному столітті, а по-друге, самі спробували створити кам'яні знаряддя і попрацювати ними.

Людству необхідно наполегливо вивчати розвиток життя на Землі, а разом з цим і Всесвіту, і не бездумно спостерігати зміни, які відбуваються в природі і космічному просторі, а досліджувати й аналізувати проблеми і явища буття.

1.1. Альтернативні теорії походження людини

Однак є ще декілька альтернативних теорій походження людини:

1. *Версія з прибульцями* – одна з найстаріших альтернативних версій, що має безліч варіацій на будь-який смак, починаючи від «вони створили нас, щоб розвіяти свою нескінченну нудьгу» і закінчуючи «ми – бракована версія вищого розуму». Крім того, існує припущення, що прибульці скоїли на Землі вимушену посадку, і ми – лише їх нащадки. Але в цілому всі варіації зводяться до того, що людина – плід праці позаземної цивілізації.
2. *Матриця*. Тут все ще цікавіше. Одні – очевидно не без впливу однойменного фільму — припускають, що наш світ несправжній. Інші вважають, що вся існуюча фізична реальність, включаючи наше тіло, - лише своєрідний «майданчик для ігор», створений нами ж для отримання додаткового життєвого досвіду і навичок. Насправді ж ми – або безтілесні енергетичні сутності, або просто зовсім інші на вигляд.
3. *Акватична теорія*, за даними деяких джерел, запропонована біологом Алістером Харді. В основі теорії лежить гіпотеза Дарвіна, однак відмінність людини від інших приматів в даному випадку обґрунтовується тим, що одним з наших предків був гідропітек (мавпа-амфібія), який вів водний спосіб життя.
4. *Нащадки рукокрилих*. Кажуть, що колись на Землі жили істоти, що поєднували в собі риси людини і птаці, схожі на гарпій із стародавніх міфів. Як конкретно вони еволюціонували в людину – невідомо.
5. *Андрогени*. Існує старовинна грецька легенда про те, як спочатку боги створили расу людей, що мали і чоловічі, і жіночі ознаки. Але ці створіння були занадто сильні і зазіхали на владу богів. Тоді Зевс вирішив розрізати андрогенів надвоє, щоб послабити їх. Згідно з переказами, тепер ми приречені на те, щоб все життя шукати свою «другу половинку».
6. *Люди-гіганти*. Думка про те, що наші предки були велетнями, висловлювалася давно. Є легенда, згідно з якою раніше ангели спускалися на землю, брали собі людських дочок, і від таких зв'язків з'явилося плем'я гігантів. Ну а з часом їх нащадки подрібнювали і стали схожі на сучасну людину [1].

1.2. Четвертинний період кайнозойської ери

Новітніми дослідженнями встановлено, що людина з'явилася вже в кінці кайнозою.

На початку кайнозойської ери світ живих істот радикально змінився. Скориставшись шансом, ссавці і птаці зайняли екологічні ніші, вільні після загибелі динозаврів. У третинному періоді, як часто називають першу половину кайнозоя, з'явилися практично всі сучасні плацентарні ссавці, включаючи мавп – прабатьків людини. Зараз кайнозойську еру зазвичай ділять на три періоди: перший – палеоген, наступний – неоген, ми живемо в останньому, третьому, періоді – четвертинному, або антропогеновому.

Четвертинний період є частиною неогену і підрозділяється на два сучасних відрізка: плейстоцен (2 млн. - 10 тис. років тому) і голоцен (10 тис. років тому до наших днів) Тривалість останнього поки вкрай мала в порівнянні з ранніми епохами, але ж у голоцену все ще попереду!

Четвертинний період – самий короткий відрізок в історії Землі. Інколи його називають антропозем – «Часом людини». Плейстоцен складається з трьох частин: нижнього, середнього і верхнього. Для цього часу характерна періодична зміна холодних льодяникових періодів на більш теплі межльодникові періоди [2,с.7].

Вплив льодів. У плейстоцені завершилося утворення Гімалаїв і почався останній етап Альпійської складчастості. Спостерігалось загальне похолодання клімату. Найважливішими подіями епохи вчені вважають заледеніння, під час яких полярні льоди і гірські льодовики сягали набагато довше їх сучасної границі. Флора і фауна Землі піддавалися значним змінам. Вимерло багато видів, що мешкали в третинному періоді, і з'явилися нові, добре пристосовані до холодних умов, з'явилися ссавці, здатні переносити сильні холоди – шерстистий носоріг і мамонт. Види тварин, які не зуміли пристосуватися до нових кліматичних умов, вимерли або переселилися подалі від холодних зон.

В епоху плейстоцену в північній півкулі змінилося кілька льодовикових періодів з різким похолоданням клімату і розповсюдженням льодів. За кожним таким періодом слідував тепліший міжльодовиковий, коли льодовики танули і рівень моря підвищувався. Кожен з етапів встановлений на підставі знайдених скам'янілостей морських тварин, які пристосувалися до холодного або теплого клімату. Сьогодні 99% льодів, що існують на Землі, зосереджено в полярних районах, особливо в Антарктиді і Гренландії. А ось в епоху плейстоцену льодовики займали третину площі всіх континентів.

В Європі крижаний покрив накрив майже всі північні території і Зону Альп. У льодовикові періоди плейстоцену багато районів Європи були покриті тундрою – середовищем існування північних оленів. На Північноамериканському континенті льоди дісталися до Великих озер. Кожен раз наслідком оледеніння ставало зниження рівня моря. При цьому оголювалися різні ділянки суші, наприклад «місток» між Східною Азією і Північною Америкою, відповідний Беринговій протоці, і панамський перешийок. В міжльодовикові періоди, зсуваючись з гір, льодовики тягли з собою в долини численні уламки скельних порід, пісок і глину, що здатні були заповнити навіть самі великі площі. Відкладення, принесені льодовиками плейстоцена, на цей момент підвищили рівень моря в цілому на 140 м.

Останній льодовиковий період відомий під назвою Вюрм. Під час останнього заледеніння в Центральній Європі середня температура найспекотніших місяців не перевищувала плюс 5°C, а зимових – мінус 20°C. У Західній Європі панував клімат, типовий для тундри. Помірно-холодний, характерний сьогодні для скандинавських країн, клімат був в Угорщині і Румунії. Помірний клімат охоплював райони Середземномор'я, а типово середземноморський встановився в Північній Африці. У періоди заледеніння льоди покривали Скандинавію, частину Британських островів і Німеччину.

Пристосування фауни до холодів. Тварини були змушені пристосуватися до природних умов, що змінилися і продовжували змінюватися. Оскільки їжі стало набагато менше, ніж в третинному періоді, деякі ссавці, наприклад гризуни, помітно зменшилися в розмірах. Тварини малих розмірів, прівикші жити в норах, стали впадати в сплячку - період, коли обмін речовин в організмі сповільнюється, і він витрачає запаси жиру, накопичені за час, коли їжі було вдоволь. Інші види гризунів в епоху плестоцена стали велетнями: на островах Середземного моря були виявлені останки бобрів, соні і щурів величезних розмірів. Деякі ссавці, наприклад мамонт, обросли густою шерстю і придбали гігантські розміри.

Найспритнішим мисливцем серед м'ясоїдних ссавців був, ймовірно, печерний лев. Незважаючи на те що скам'янілі скелети хижака знаходять в печерах, жив він на рівнинах. Його череп нагадує череп сучасного лева і тигра одночасно, звідси інша назва хижака - «тигролев». Шаблезубих тигрів похолодання змусило мігрувати на південь. Вони заселили в тому числі Південноамериканський континент.

Серед копитних з'явилися справжні гіганти. Одним з найбільших тварин серед непарнокопитних вважається Еласмотерій – найбільший з будь-коли існувавших на Землі носорогів. Так званий шерстистий носоріг, покритий густою шерстю, яка захищала його від морозу, мав довжину понад 6 м. І вага близько 6 т. До кінця льодовикового періоду шерстисті носороги вимерли, ймовірно, ставши жертвою безжального полювання первісних людей. На зміну їм прийшли білі носороги. У наш час ця тварина знаходиться на межі зникнення, і винна в цьому знову людина. Однією з причин винищення носорогів є помилкове уявлення про те, що роги, кров і шкіра тварини володіє цілющою силою.

Мамонт став символом льодовикового періоду. Цей «кузен» африканського і індійського слонів висотою в середньому 3 м був покритий густою довгою шерстю (окремі «волоски» досягали метра в довжину). Під нею скривалась незвичайно товста шкіра, а ще нижче – шар жиру товщиною до 9 см. Величезні «ступні» з чотирма пальцями були пристосовані для ходьби по болотистій місцевості. Мамонт є одним з найбільш вивчених первісних тварин на планеті, адже вічна мерзлота Сибіру зберегла кілька практично незайманих особин. Однак раптове зникнення мамонтів в кінці плейстоцену до сих пір залишається загадкою.

У 1999 році на півострові Таймир був знайдений мамонт, що жив 23 тис. років тому. У вічній мерзлоті Крайньої Півночі тварина зберіглася практично повністю: не пошкодженою залишилася не тільки густа шерсть, яка покривала тіло мамонта, але навіть його чудова мускулатура. Щоб зберегти тушу не пошкодивши, її транспортували гелікоптером в гігантському брилі льоду до міста Хатанги, де і передали вченим для вивчення. Дослідники розробляють фантастичний проєкт: вони хочуть клонувати даний вид [4, с.117 - 124].

Епоха міграцій. Льодовикові і міжльодовикові періоди характеризувалися потужними хвилями міграції тварин. Похолодання привели до масового переміщення теплолюбних тварин, таких як гіпопотами і леви, з півночі на

південь. Міжледніков'є навпаки, супроводжувалося їх міграціями на північ. В результаті ведмеді, носороги, леви і слони пристосувалися до життя в більш високих широтах, ніж Середземномор'є. З кінця останнього льодовикового періоду міграції тварин завершилися. Коні влаштувалися в Євразії (за винятком зебри), верблюди - в Африці, лами - в Південній Америці. Сумчаті залишилися лише в Австралії і деяких зонах Південної Америки.

Голоцен: наш час. Приблизно 10 тис. років тому по закінченні останнього вюрмського, заледеніння почалася сучасна геологічна епоха - голоцен. Вона характеризувалася чергуванням періодів настання і відступу льодовиків, викликаних раптовими кліматичними змінами. Зміни були неоднаковими і залежали від особливостей регіонів (поширення льодів, широти, наявності гірських ланцюгів, відстані від моря і т.д.). За першою фазою голоцену, що вирізнялася ще дуже холодним кліматом, було підвищення температури. Це створило умови для появи рослин і тварин, типових для нашого часу.

Вважається, що вже в наш час, між 1350 і 1860 роками, мав місце так званий малий льодовиковий період. Сильне зниження температури, нестійкість клімату в Європі відображені в документах того часу.

У міжльодовикові періоди з'явилися гігантські птиці, що не літали: моа в Новій Зеландії, епіорніс на Магадаскар і дронг (додо) на острові Маврикій. Моа і епіорніс вимерли на початку голоцену, а додо дожив до кінця XVII століття.

Масове вимирання. Приблизно 8 тис. років тому в результаті масового вимирання зникло багато ссавців епохи плейстоцена. Загибли гігантські бобри і олені, шаблезубі тигри, мастодонти і мамонти. Коні і верблюди пішли з тих земель, які були їхньою батьківщиною, тобто з Північної Америки, і влаштувалися в Азії. Гіпопотами і носороги назавжди покинули Євразію, вважаючи за краще їй Африку. Причини вимирання такого масштабу поки остаточно не зрозумілі. Більшість вчених вважає, що крім кліматичних змін, зникнення тварин було наслідком їх винищення первісними людьми, які стали практикувати групову полювання ще в плейстоцені.

Найбільш важливою подією *четвертинного періоду стало, зрозуміло, поява людини сучасного типу.* Це сталося в плейстоцені в східно - африканській савані (неандертальці жили в останнє міжледніков'є), а в голоцені людина розселилася по всій земній кулі [4.с.125].

РОЗДІЛ 2

Основні етапи еволюції людини

Олюднення / гомінізація. Під терміном «гомінізація» розуміється сума еволюційних процесів, в результаті яких на Землі з'явилася людина. Почавшись в середовищі древніх людиноподібних мавп, гомінізація призвела до появи сімейства гомінідів і роду Номо. Еволюція потребувала не менше 5 млн. років, вона відбувалася на біологічному, соціальному та інтелектуальному рівнях.

Хто наші предки?

Припускають, що найближчим загальним предком людини і антропоморфних мавп була група дріопітеков (деревних мавп), що мешкали 25 – 30 млн. років тому. Мається багато непрямих даних, що підтверджують подібне припущення. Здатність людської руки обертатися в усі сторони завдяки кулястій суглобу плечової кістки могла виникнути лише у деревної форми, а не у бігаючих по землі чотириногих тварин. Тільки людина і примати мають здатність до обертання передпліччя всередину і назовні, а також добре розвинену ключицю. У людини і мавп на кистях і стопах розвинені шкірні візерунки, які є тільки у деревних ссавців.

Деревне життя сприяло вдосконаленню складних і тонко скоординованих рухів, таких характерних для мавп, що мешкають на деревах. Добре розвинена хапальна функція кисті стала причиною до маніпулювання предметами і перетворенню кисті в руку людини. Мешкання на деревах сприяло малой плодючості великих мавп, у яких високо розвинена турбота про потомство завдяки стадному способу життя і тісному зв'язку матері та дитинчати.

Таким чином, мавпоподібні предки людини володіли ознаками, які, вдосконалюючись, давали переваги в природному відборі: розвиток хапальної кінцівки сприяло виникненню прямоходіння; добре розвинений головний мозок стимулював ускладнення поведінки; стадний спосіб життя зі складно організованою структурою суспільства сприяв розвитку засобів комунікації і зрештою привів до виникнення членороздільної мови.

Приблизно 25 млн. років тому відбувся поділ дріопітеков на дві гілки, що надалі привели до виникнення двох сімейств: *понтід*, або антропоморфних мавп (гібон, горила, орангутанг, шимпанзе), і *гомінідів* (людей).

Найближчими родичами людини є горила і шимпанзе. Розвиток генетики довів: шимпанзе і людина мають спільного предка. Ось чому для вивчення походження людини вчені звертаються до еволюції приматів – ссавців, до яких належать напівмавпи, мавпи і люди. Примати з'явилися на Землі більше 70 млн. років тому, виділившись з групи комахоїдних.

Життя на деревах. Одним з елементів успіху цієї групи тварин став перехід до життя на деревах. Відмовившись від харчування тільки комахами, примітивні примати переселилися на дерева, де їжа була багатшою і різноманітнішою. При такому способі життя роль зору значно зросла, а нюху знизилася. У приматів розвинувся об'ємний (стереоскопічний) зір, який дозволяв їм більш точно оцінювати глибину простору, аналізувати форму об'єктів і їх розташування. Тварини навчилися прекрасно орієнтуватися в

просторі і змогли спілкуватися за допомогою зорових (міміки, жестів), а не нюхових сигналів.

Перебудова поведінки. Пересування по деревах зажадало від приматів вміння надійно чіплятися за гілки. Це призвело до розвитку хапальної функції кінцівок і хвоста. Поступово, покоління за поколінням, основну роль в лазінні по деревах стали грати передні кінцівки. Сформувався спосіб пересування, який називають брахіацією: розгойдуючись на руках або перебираючи ними, мавпа перекидала себе з гілки на гілку. Згодом хапальна кість стала здатна до активних маніпуляцій (будівництва гнізда, сповзання «знарудь» і т.д.). Складні рухи (стрибки і збереження рівноваги) сприяли розвитку мозку. Одночасно йшла соціальна еволюція приматів: вони об'єднувалися в групи для захисту від хижаків, виховання потомства, навчання його навичкам виживання.

Від чотирьох ніг до двох. Близько 5 млн.років тому природні катаклізми призвели до утворення Східно – Африканської рифтової системи – тектонічного розлому, що прорізає цю частину континенту з півночі на південь. Площа лісів різко скоротилася, утворилися савани. Деякі види приматів спустилися з дерев і стали пристосовуватися до життя на відкритих просторах. Але на землі тварин, особливо недосвідчених малюків, підстерігало багато небезпек.

Дорослим особинам довелося звільнити передні кінцівки від усього, крім турботи про дитинчат і добування їжі. Примати змушені були встати на дві нижні кінцівки, а верхнім довірити більш складні дії, наприклад використання предметів, що знаходяться поруч (каменів,палиць та ін.), для виконання різних завдань. Крім того, перехід до прямоходіння дозволив першим гомінідам поглянути на світ «зверху». Це стало безпрецедентною перевагою в боротьбі за виживання перед іншими мешканцями тієї ж місцевості, особливо якщо взяти до уваги «наступальну» стратегію поведінки гомінід. Дослідження довели, що навіть шимпанзе здатні полювати групами. Отже, м'ясо до вегетаріанського раціону приматів додалося досить рано, чому, ймовірно, сприяли періоди посухи в савані.

2.1. Австралопітеки

Про самі ранні етапи еволюції сімейства гомінід вчені досі сперечаються. Швидше за все, гомініди виділилися з групи древніх понгід 7 млн.років тому, і сталося це в Східній або Центральній Африці. Подальша еволюція відома більш точно: близько 5 млн.років з'явилися ардіпітеки, а близько 4 млн. років тому від них стався рід австралопітеків, який налічував за свою історію не менше 8 видів. Австралопітеки жили в савані. Їх зріст не перевищував 1,5 м, об'єм мозку був більше, ніж у сучасних людиноподібних мавп. Кістки таза і нижніх кінцівок добре пристосувалися до прямоходіння. Використовуючи вільні передні кінцівки, австралопітек навчився вміло поводитися з предметами. Це стало ключовою подією еволюції, що призвело до формування людини (Додаток А).

Зигзаги еволюції. У Східній і Південній Африці 4-1 млн.років тому жили види австралопітеків, схожі один на одного, але з деякими особливостями, що

виникли, ймовірно, через відмінності природних умов і пристрастей в їжі. Деякі з цих видів вимерли, не залишивши нащадків, інші, ймовірно, еволюціонували і дали початок людині. У будь-якому випадку генеологія людського роду вкрай цікава вже тому, що вивчати її доводиться... в зворотному порядку! Новітні знахідки все далі відсувають дату появи перших австралопітеків і дозволяють дізнатися про інших ранніх гомінід.

У 1995-2001 роках у Кенії палеонтолог і палеоантрополог Мів Лікі виявив новий вид *Australopithecusanamensis*. Вчені вважають його найдавнішим австралопітеком: йому більше 4 млн. років. Знайдені останки дозволили встановити, що він був здатний пересуватися на двох ногах. Це основний фактор, який відрізняє гомінід від інших мавп, здатних здійснити тільки 5 - 10% рухів, стоячи на двох ногах.

Ще більш давнім представником гомінід, ймовірно, предком австралопітека, слід вважати *ардіпітека*, виділеного в самостійний рід *Ardipithecus*. Він з'явився приблизно 5,5 – 4 млн. років тому. Одна з останніх знахідок ардіпітеків датується липнем 2001 року. Тоді в Ефіопії в районі середнього Аваша були виявлені викопні останки п'яти особин, що жили трохи менше 6 млн років тому.

Australopithec usafarensis. У 1974 році американський дослідник Дональд Джохансон, який вів розкопки в районі Афар в Ефіопії, помітив що стирчить із землі кістка, схожа на ліктьову кістку людини. Незабаром на поверхню витягли щось небачене: пратично цілий скелет стародавнього гомініда жіночої статі, що жив на Землі, як з'ясувалося, приблизно 3,2 млн. років тому. Викопну «даму» назвали Люсі на честь героїні пісні Бітлз, яку любили слухати в експедиційному таборі («Люсі в небі, повному алмазів»).

На той момент це був найдавніший, повний, найкращим чином зберігшийся скелет гомінід. Вивчивши його, дослідники прийшли до необхідності виділити новий вид, що належить до роду австралопітеків. Він отримав назву *Australopithecus afarensis* (від району Афар, де був виявлений скелет). Люсі важила менше 40 кг, її зріст дорівнював приблизно 1,2 м, будова тіла нагадувала людське, але ноги були коротшими.

Люсі мала трохи більший, ніж у сучасних шимпанзе, мозок і все ще могла лазити по деревах. Однак ходила вона виключно на двох ногах. У 1992 році на відстані менше 2 км від місця виявлення Люсі були знайдені 200 фрагментів черепа. Знадобилося 20 місяців кропіткої роботи, протягом яких вчені реконструювали череп «сина» Люсі – австралопітека, що належав до того ж виду, але жив на 200 тис. років пізніше. В ході еволюції, що тривала близько мільйона років, *Australopithecus afarensis* дав початок більш ніж п'яти гілкам Гомінід, в тому числі і тим, які призвели до роду *Номо*, наділеному інтелектом і досконало володівшим різноманітними знаряддями виробництва.

Australopithecus africanus. Вперше останки *Australopithecus africanus* були виявлені в 1924 році в Таунзі (Південна Африка). Це був череп дитини років шести, тендітної статури, близько 120 см зростом, який, ймовірно, ходив на двох ногах. Подальші дослідження вчених показали, що харчувалися австралопітеки цього виду корінням і пагонами, не виключено, що також

яйцями, комахами і личинками, яких збирали на землі. У наш час вчені не вважають *Australopithecus africanus* видом, безпосередньо пов'язаним з еволюційною лінією, що веде до людини. Точно встановлено лише факт, що гомініди пройшли дві еволюційні епохи – до 3 – 2,5 млн років і після, коли відбувалася зміна видів, зокрема, з'являються масивні австралопітеки і ранні Номо. В результаті чого конфігурація нашого генеалогічного дерева стає ще більш складною і заплутаною.

Australopithecus robustus. Близько 2,5 млн років тому Африканський континент пережив посуху. Їжі стало набагато менше, і австралопітекам довелося пристосовуватися до нових умов існування. Це стало причиною появи нових видів австралопітеків, в тому числі *Australopithecus robustus*, тобто «масивних». Їх відрізняло від попередників міцна статура і більший мозок. Тепер в раціон харчування австралопітеків входило багато жорсткої їжі (гілки рослин, коріння, насіння), що призвело до появи потужних зубів, покритих міцною емаллю. Перші викопні останки австралопітеків масивних (їх інша назва – *парантропи*), були виявлені в 1938 році в Південній Америці. Сучасні дані свідчать, що цей вид австралопітеків існував паралельно з першими людьми, але в стороні від магістральної лінії людської еволюції.

Australopithecus boisei. Цей вид австралопітеків, викопні рештки якого виявлені в 1959 році в Олдуваї (Танзанія) Льюїс і Мері Лікі, мав багато спільного з *Australopithecus robustus*. Однак від останнього його відрізняли ще більші розміри. Спочатку вчені назвали свою знахідку Африканська людина Бойса (зінджантроп) на честь спонсора експедиції. Подальші дослідження показали, що останки належать одному з видів австралопітеків. Мешкаючи в Східній Африці, вони знайшли свою екологічну нішу в савані, де харчувалися грубою рослинною їжею – пагонами, корінням і злаками. Масивні австралопітеки, *Australopithecus boisei* і *Australopithecus robustus*, були останніми прямоходячими людиноподібними мавпами на Землі. Їх руки вже були пристосовані для застосування і виготовлення знарядь.

До моменту зникнення австралопітеки як мінімум 1,5 млн. років співіснували з найбільш ранніми представниками роду Номо. Австралопітеки ще не вміли виробляти знаряддя праці, але напевно активно використовували предмети, що траплялися під руку. Є думка, що їм була притаманна доорудійна культура «кісток, зубів і рогів». Разом з останками австралопітеків вчені знаходять кам'яні і кістяні знаряддя, проте їх могли зробити перші люди [4, с.126 - 135].

2.2. Ранні Номо

Близько 2,4 млн років тому відбулася одна з найбільших подій в історії нашої планети – в східноафриканській савані з'явився новий представник сімейства гомінід – перша людина. У 1960 році в Олдуваї (Танзанія) Льюїс і Мері Лікі виявили останки самого раннього на той момент Номо. Для цього виду було запропоновано назву *Homo habilis* («людина вміла»). У 1972 році син вчених Річард Лікі виявив в Кенії недалеко від озера Туркана останки більш давньої викопної людини. Зараз цей вид відомий як *Homo rudolfensis* (колишня

назва озера Туркана – озеро Рудольф). Розмірами *Homo habilis* несильно відрізнявся від австралопітеків, його зріст не перевищував 145см, але він мав більший і розвиніший мозок, не настільки масивні щелепи і зуби. Скелет ранніх *Homo* поєднував як риси скелета австралопітеків, так і прогресивні (сапієнтні) риси.

Homo habilis – Людина вміла: що вона вміла? Важко, напевно, було б знайти фундаментальну відмінність першої людини від споріднених їй прямоходячих людиноподібних мавп, якби не одна ключова ознака. Йдеться про здатність перших людей до систематичного виготовлення знарядь праці. Поруч з останками *Homo habilis* були знайдені справжнісінькі «інструменти» – оббиті особливим чином шматки кременю (через кліматичні умови до наших днів збереглися тільки кам'яні знаряддя праці). Спритні руки в поєднанні з більш розвиненим інтелектом дозволили *Homo habilis* ефективніше добувати і обробляти їжу. Не виключено, що виготовлені знаряддя праці стародавні люди використовували і для захисту від хижаків. Добре відомо, що багато африканських шимпанзе застосовують в своєму «побуті» камені і палиці, але вони ніколи не намагаються їх змінити і зробити більш зручними. Таким чином, людина – єдина жива істота, яка вміє перетворювати природу, не обмежуючись тільки тим, що вона дає.

Життя в савані. Завдяки різноманітності природних умов савана виявилася сприятливим середовищем проживання для гомінід. *Homo habilis* непогано лазили по деревах, добуваючи рослинну їжу, але в умовах савани вегетаріанство – не найкращий раціон харчування. Перші люди, швидше за все, як і деякі австралопітеки, були всеїдні. Вчені припускають, що роль м'ясної їжі в раціоні *Homo habilis* поступово зростає. Не можна виключити і того, що перші люди мали навички колективного полювання (наприклад, на дрібну дичину вагою до 10 кг). Хоча, звичайно, простіше було харчуватися падаллю, і хижаки савани надавали їм в цьому неоціненну допомогу. Зрозуміло, якби *Homo habilis* чекали кінця бенкету левів або леопардів, їм самим нічим було б ласувати. Саме цей факт змусив людей об'єднуватися, і колективними зусиллями, використовуючи камені і палиці, агресивно рухаючись з криками обертати на втечу навіть великих хижаків. Відступаючи, ті залишали їм свою здобич. Таким чином, стародавні люди навчилися експлуатувати силу і спритність інших тварин. Можна припустити, що першим *Homo* не був чужий і канібалізм і нападали вони на менш розвинених побратимів – австралопітеків.

Дитинство і еволюція. Поява в раціоні *Homo habilis* м'ясної їжі, що володіє високою білковою цінністю, сприяло розвитку їхнього мозку. На цей процес позитивно впливала також і трудова діяльність перших людей (сьогодні добре відомо, що активні маніпуляції руками сприяють розвитку мозку дітей). Необхідність спілкування один з одним всередині спільноти привела до того, що звукові сигнали стали більш досконалими, хоча говорити про появу виразного і зв'язного мовлення в цей період не доводиться. Характерною особливістю перших *Homo* було відносно довге дитинство, що також забезпечило їм певний успіх. Адже на відміну від інших мешканців савани, діти

Homo habilis довго залишалися під наглядом своїх матерів, вчилися добувати їжу, об'єднуючись в іграх, зміцнювали спеціальні зв'язки всередині групи.

Cусіди Homo habilis. Судячи з усього *Homo habilis* не був самотній в східноафриканській савані. Недалеко від нього жив інший вид ранніх *Homo* - більший і масивний *Homo rudolfensis*. Зараз мало відомо про те, як вони розселилися і ділили екологічні ніші. Близько 1,8 млн.років тому в Східній Африці з'явився більш розвинений вид людей – *Homo ergaster* (від грецького «трудівник») – спритний мисливець, здатний створювати більш досконалі знаряддя праці. Стався цей вид, ймовірно, від *Homo rudolfensis*. Останні наукові дані доводять, що *Homo ergaster* був першою людиною, яка перетнула межі Африки. Його останки давниною 1,7 млн років виявили в Грузії (Дманісі). Вважається, що *Homo ergaster* був безпосереднім попередником і предком нового виду – *людини прямоходячої* (*Homo erectus*).

Homo erectus. Найдавніші представники *Homo erectus* жили в Східній Африці трохи 2 млн років тому. В даний час їх відносять до самотійного виду *Homo ergaster*. Формування *Homo ergaster* вчені пов'язують з виходом його безпосередніх предків за межі Африканського континенту і подальшою еволюцією роду *Homo*. Приблизно 1 млн.років тому в середовищі *Homo erectus* з'явився більш розвинений вид стародавньої людини *Homo heidelbergensis* (людина Гейдельберзька). Деякі вчені вважають її найбільш архаїчною формою *Homo sapiens*. Отже, за кілька сотень тисяч років людина прямоходяча склалася як вид, заселила Європу, Близький Схід і Південну Азію. Людей цього періоду називають *архантропами*. Особливостями архантропів (*Homo erectus* і *Homo ergaster*) був високий зріст і міцна статура. Доказом цього служить скелет підлітка, знайдений біля озера Туркана. У 12 років хлопчик мав зріст 168 см. Вперше останки архантропа виявив голандський лікар і палеонтолог Ежен Дюбуа. Це сталося на індонезійському острові Ява в 1890–1892 роках. Відповідно до рівня науки XIX століття вчений назвав свою знахідку *питекантропом*, тобто «мавполюдиною».

Колонізація всього світу. Новий вид, ймовірно, був дуже життєздатним і володів найвищою пристосовністю до різних умов. Про це дозволяють судити приголомшливі швидкі темпи його розселення по Старому світу (Європі, Близькому Сходу і Південної Азії) і морфологічне розмаїття (виділяють не менше 6 – 7 підвидів, або географічних рас *Homo erectus*). Вископні залишки цього дивного мандрівника вчені знаходять в регіонах, вельми віддалених від таких традиційних місць, як Східна Африка. Крім Індонезії, вископні останки *Homo erectus* були виявлені в Китаї (Чмоукоудянь, Лантьян, Наньїн), де він отримав назву «*синантроп*». Про розселення цього виду побічно свідчить наявність в Південній Азії, на Близькому Сході і в Європі стоянок давниною більше 1 млн.років. Вчені припускають, що азіатські форми архантропів є бічними гілками магістральної лінії еволюції людини (Додаток Б).

Культура, що удосконалювалася. Уміння чудово пристосовуватися до найрізноманітніших умов існування дозволило *Homo erectus* розселитися по всіх континентах. Крім того, що архантропи вміли добре обробляти камені, вони відкрили для себе вогонь, навчилися розпалювати і підтримувати його,

долаючи страх. Все це дало архантропам значну перевагу при освоєнні нових територій. Перші найдавніші вогнища були виявлені в Китаї поблизу Пекіна. У наші дні в Кенії (Чесовандже) знайдені більш стародавні вогнища, що відносяться ще до культури *Homo ergaster*. Вони були досить великими, а зольники вказують на те, що вогонь у вогнищах підтримувався постійно протягом багатьох років. Так як оброблену вогнем їжу легше жувати, щелепи *Homo erectus* з часом стали менше.

Для наших предків вогонь був джерелом світла і тепла, за його допомогою вони виготовляли більш досконалі знаряддя праці. Можна не сумніватися, що вогнем люди також відлякували хижаків. Докорінно змінилися і житла первісних людей. Якщо в епоху ранніх *Homo* в Східній Африці існували, швидше за все, хатини типу куренів і вигородки в гротах і скельних навісах, то в епоху *Homo erectus* були освоєні печери і з'явилися споруди, що стояли окремо, з потужними кам'яними обкладками. Близько 500 тис. років тому в межі житла було включено і вогнище.

Знаряддя праці і поняття часу. Знаряддя праці, знайдені в місцях численних археологічних розкопок, судячи з усього, пройшли кілька послідовних стадій обробки. Вчені припустили, що *Homo erectus* розумів зв'язок між кременем, витраченим на виготовлення предметів, і їх якістю. Він міг присвятити виготовленню інструменту багато часу, а на наступний день надолужити його, використовуючи більш досконале знаряддя праці. Наш предок вже міг мислити абстрактно, тобто був здатний формулювати ідеї, безпосередньо не пов'язані з конкретною дією. Він зрозумів, що в деяких випадках корисно проробляти підготовчу роботу. Так з'явилися віддалені від стоянок «майстерні» - місця, де добували каміння і проходила велика частина його чорнової обробки. Іноді самими справжніми майстернями ставали майданчики перед оселями і їх внутрішній простір. Однак тут люди вже більш ретельно обробляли заготовки і виготовляли знаряддя праці. Можна припустити також, що поява абстрактного мислення сприяло і розвитку духовної сфери. Прямих фактів поки недостатньо, але не можна виключити того, що архантропи проводили різні магичні обряди.

Спілкування і розуміння. Накопичені досвід і знання потрібно було передавати нащадкам. Навчали дитинчат вже в спільнотах мавп, тому важливо зрозуміти, чи могли найдавніші люди пояснити малюкам інформацію словами або вони використовували нечленороздільну мову і жести. Дослідження черепа *Homo erectus* показали, що представники цього виду мали досить розвинені ділянки мозку, що відповідають за мову. Можливо, зародкові форми мови були вже у самих ранніх людей *Homo habilis*.

Homo heidelbergensis. На початку XX століття вчені стали знаходити останки людей, морфологічні особливості яких відрізнялися від неандертальських, а геологічний вік знахідок був істотно великим. У 1907 році в Німеччині поблизу Гейдельберга була виявлена нижня щелепа людини. Вивчавший її Отто Шетензак прийшов до висновку, що знайдений новий викопний вид, і назвав його *Homo heidelbergensis*. Надалі частини скелетів людей, що жили 600-150 тис. років тому, були виявлені в різних частинах

Європи (Франції, Англії, Угорщини, Греції), а потім – в Африці та Азії. Характерною особливістю цих людей було поєднання архаїчних і прогресивних морфологічних рис. Для позначення одних знахідок використовувався термін «пренеандертальці», інших – «прогресивні еректуси». Зрештою, за ними закріпили видову назву, запропоновану понад 90 років тому – *Homo heidelbergensis*. Тепер відомо, що Гейдельберзька людина сформувалася в Африці понад 800 тис. років тому на основі груп місцевих архантропів [4, с. 137 - 144].

2.3. Неандерталець

Одним з найбільш вивчених викопних видів людини є *Homo neanderthalensis*. Перші останки неандертальця виявили в 1829 році, потім в 1848 році, але значення знахідок тоді зрозуміло не було. Тільки в 1856 році, коли в печері Фельдгофер поблизу Дюссельдорфа (долина неандерталь, Німеччина) був знайдений свод черепа дуже дивної людини, серед учених розгорілися палкі суперечки. Пізніше англійський анатом і антрополог Вільям Кінгсмомог зміг переконати більшість дослідників в тому, що виявлено новий викопний вид людини. Його назвали *Homo heidelbergensis*.

Довгий час наукова література малювала вельми непривабливий вигляд *неандертальця*. Однак у міру накопичення даних ставало ясно, що, незважаючи на архаїзм, він мав багато прогресивних рис, а його культура практично не відрізнялася від культури найдавніших *Homo sapiens*. Неандертальська людина була невисокою на зріст (150 – 165 см), кремезною, мала велику голову і грубі риси обличчя - «тікає лоб», вкрай розвинені надбрівні дуги, глибоко посаджені очі і дуже широкий ніс. Лицевий відділ черепа неандертальця сильно виступав вперед (ця особливість називається прагнатизмом). Об'єм його мозку помітно перевищував середні значення цього параметра у сучасної людини (Додаток В).

У 1965 році англійський палеонтолог Бернард Кембел запропонував об'єднати неандертальця і сучасну людину в один вид *Homo sapiens* і вважати їх двома підвидами – *Homo sapiens neanderthalensis* і *Homo sapiens sapiens*. Цей підхід був вкрай популярним, але не єдиним. Нові відомості, в тому числі дані генетики, дозволили відкинути ідею об'єднання: неандертальці і сучасні люди – все ж самостійні види людського роду. Сформувалася неандерталець більше 200 тис. років тому в Європі на основі колективів пізньої Гейдельберзької людини. Масивність *Homo neanderthalensis*, архаїчні морфологічні риси і щільність статури розглядаються вченими як адаптивні ознаки, які дозволили людині вижити в суворих умовах заледеніння. Класичні представники *Homo neanderthalensis* населяли європейський континент 70-35 тис. років тому.

Життя в льодовиковому періоді. Залежно від природно – ландшафтних умов неандертальська людина або обживала печери, або будувала житла на відкритих просторах, використовуючи камені, дерева, кістки і шкури тварин. Так, втім, робив і прийшовший йому на зміну *Homo sapiens*. Екстремальні умови льодовикового періоду вимагали від людини великих витрат енергії, а значить, і відповідної їжі. Саме в цей період людина почала полювати тільки на

певних тварин. Розвиток навичок полювання, особливо на великих ссавців-носорогів і мамонтів, - вимагало більш досконалих і різноманітних знарядь. З'явилися наконечники списів і дротиків, ножі, скребки, різці. Різноманіття знарядь праці і технологій їх виготовлення дозволило вченим виділити найдавніші археологічні культури.

Культура. Існують сотні визначень поняття «культура». Однак найчастіше під цим терміном мається на увазі вся сума духовних і матеріальних цінностей, знань, особливостей поведінки, традицій, притаманних людським суспільствам. Саме розвиток культури дозволив стародавній людині поступово подолати залежність від природних умов, поліпшити якість свого життя і в кінцевому рахунку перетворитися в людину сучасного типу. Починаючи з перших Номо паралельно з біологічною еволюцією йшов і розвиток культури, яка завжди служила важливим фактором пристосування до навколишніх умов і запорукою подальшого розвитку. Вже в епоху неандертальців зародилися нематеріальні форми культури, наприклад обряд поховання.

Поховання покійних. Перші поховання, судячи з усього, з'явилися на Близькому Сході у найдавніших *Homo sapiens*. Поховання неандертальців, виявлених в Європі, датуються дещо пізнішим часом. Спільноти *Homo neanderthalensis* могли запозичувати обряд поховання у сусідів *Homo sapiens*. Не можна виключити також і самостійного шляху культурного розвитку неандертальців, хоча, як і багато їх попередників, вони залишалися канібалами. Вчені припускають, що це міг бути не побутовий, а ритуальний канібалізм, характерний і для традиційних суспільств сучасної людини. Поховання, особливо коли вони супроводжуються певним обрядом, свідчать про кардинальні зрушення в духовній сфері стародавньої людини. У могилах покійних учені знаходять квіти, їжу і різні знаряддя. Це говорить про те, що у наших далеких предків існували уявлення про загробний світ. Звичай віддавати тіла померлих матері – землі, швидше за все, відображав життєвий досвід стародавньої людини. Адже те, що потрапляло в землю, з'являлося знову, нехай в дещо іншому вигляді, як, наприклад, рослини народжувалися, здавалося б, з мертвого насіння.

Homo sapiens. Довгий час вчені вважали, що *Homo neanderthalensis* (палеантроп) є безпосереднім предком *Homo sapiens* (*неоантропа*) (Додаток Г). Виявлені на Близькому Сході численні останки людей, які поєднували прогресивні риси з архаїчними, підтверджували цей генеалогічний зв'язок. Антропологи іменували ці групи близькосхідними, або прогресивними, неандертальцями. Після виявлення більш древньої Гейдельберзької людини, морфологічні риси якої були багато в чому схожі з рисами *Homo sapiens*, у неандертальців не залишилося шансів утримати першість.

Паралельний розвиток і співіснування. Ситуація прояснилася після уточнення дат і перегляду ознак, які складають основу сапієнтного комплексу. По-перше, прогресивні неандертальці виявилися мало не на 100 тис. років давніші класичних неандертальців Європи. По-друге, їх морфологічні особливості можна вважати сапієнтними з нальотом деякого архаїзму (що не дивно для людей, що жили 115 – 80 тис. років тому). Пізніші африканські

знахідки (в Омо,Еліє – Спрінгс і т.д.) дозволили встановити, що людина сучасного типу сформувалася на основі африканських груп пізньої Гейдельберзької людини, а неандерталець – на основі її європейських груп. Таким чином, Homo sapiens і Homo neanderthalensis сотні тисяч років розвивалися незалежно один від одного. Зустрівшись на території Європи, вони могли почати ворогувати.

Однак останні знахідки говорять про те, що в Іспанії, Хорватії та у Франції люди мирно сусідили один з одним не менше 5 тис.років. Поки немає даних, що підтверджують загибель неандертальців в результаті війн з Homo sapiens. Однак останні могли побічно сприяти їх вимиранню, наприклад, принісши з півдня хвороби, до яких у сіверян не було імунітету. Можливо також, що зникнення неандертальців правильніше було б пов'язувати з різко змінившимися природно – кліматичними умовами, до яких вони не зуміли пристосуватися ні в біологічному, ні в господарсько – культурному відношенні.

2.4. Кроманьонська людина

Одним з найбільш відомих, хоча і не найдавніших, представників Homo sapiens є кроманьонська людина. Вперше її останки давниною 25 - 20 тис.років виявили в Кро – Маньйоні у Франції. Кроманьйонець був представником однієї з груп (рас) європейських неоантропів (терміном «кроманьйонець» довго позначали взагалі Homo sapiens). Представники кроманьйонської раси мали високий зріст і міцну статуру. У них була подовжена голова, широке обличчя з виступаючим носом.

Розвинений інтелект. Людина сучасного вигляду з'явилася більше 120тис.років тому. Однак Homo sapiens знадобилися ще десятки тисяч років для того, щоб завершити свою інтелектуальну еволюцію. Так, наприклад, такі різні культури Франції верхнього палеоліту, як оріньякська, граветська, солютрейська, мадленська дозволяють судити про послідовні якісністрибки в області пізнання. Мова йде не тільки про вдосконалення знарядь праці, а й про появу у людини духовних потреб. Розвиваюча тяга до прекрасного спонукала його виготовляти прикраси (з черепашок, зубів і кісток тварин і т. д.), малювати на стінах печер, вирізати фігурки тварин з різних матеріалів, здійснювати магичні обряди і т. д.

Технічний прогрес і мова. Поширення і розвиток у верхньому палеоліті різних культур вчені пов'язують з широким розселенням і еволюцією Homo sapiens. Дійсно, приблизно 40 тис років тому почалося швидке зростання виробництва знарядь праці, яке супроводжувалося помітним поліпшенням їх якості і функціональності. Люди навчилися виготовляти складні предмети в кілька етапів з попередньою обробкою вихідної сировини. Різні частини цих предметів кріпилися один до одного за допомогою жив, мотузок з рослинних волокон, клейких речовин (смоли, клею з риб'ячої луски).

З'явилися нові технічні прийоми обробки сировини-шліфування, пиляння і свердління. Крім того, в ході археологічних досліджень дослідники виявляють і незвичайні предмети, які, ймовірно, були символами влади, а також музичні

інструменти, наприклад кістяні флейти. Не виключено, що у верхньому палеоліті склалися перші астрономічні уявлення і системи числення. Подібна «технічна революція» могла відбуватися тільки в суспільствах з високорозвиненими формами комунікації, тобто використовують слово. Вважається, що неандертальці вміли розмовляти, але їх мова не була такою членороздільною, як у *Homo sapiens*. Неандертальці сильно «гугнявили», так як їх мовний апарат зберігав архаїчні риси.

Перші переміщення за межі Африканського континенту здійснював ще *Homo ergaster*, для Гейдельберзької людини вони стали звичайною практикою, а *Homo sapiens* надав міграційним процесам планетарний масштаб. Оскільки неантропи займалися полюванням і збиральництвом, вони були змушені постійно пересуватися в пошуках нових територій і, зрозуміло, їжі.

Багатоликий Homo sapiens. Внутрішньородове (расове) різноманіття сучасного людства добре відоме. Сьогодні вчені виділяють від трьох до п'яти великих рас і більше двох десятків малих, які або включені до складу перших, або мають самостійний статус.

Під расою розуміють географічну групу людей з певними біологічними ознаками. Зміна, освіта і змішання рас йде безперервно, тому в кожен історичний момент існують свої раси. Не випадково расова різноманітність людей верхнього палеоліту значно відрізнялася від сьогоденної. Основними факторами, які призвели до появи рас, можна вважати міграції людей, розселення їх на територіях з різними кліматогеографічними умовами, демографічні особливості людських популяцій, ізоляцію окремих груп і автогенетичні процеси (зміна генотипу популяції, що відбувається незалежно від впливу навколишнього середовища).

Нові зміни клімату. Із завершенням останнього льодовикового періоду (вюрмського заледеніння) закінчився і *палеоліт*. Почалася нова археологічна епоха-*мезоліт*. Це сталося близько 10 тис років тому і супроводжувалося глобальною зміною клімату, перебудовою географічних зон і ландшафтів. З відступом льодів почався новий міжльодовиковий період, який супроводжується до наших днів, - голоцен. Танення багатометрових товщ льоду на початку голоцену призвело до рясних повеней і утворення численних водойм. Багато великих тварин, що пристосувалися до холодного клімату, поступово вимирали або мігрували на північ. Оскільки вони були традиційною здобиччю мисливців палеоліту, людським групам довелося рухатися вслід за тваринами або шукати нові об'єкти для полювання.

У мезоліті особливу роль став грати лук, який дозволяв мисливцям наздоганяти жертву з далекої відстані, в тому числі і дрібну дичину. Особливого значення набуло індивідуальне полювання, незамінними поморниками в якій стали приручені собаки. В цей час зросло значення лову риби, моллюсків і ракоподібних. Під кінець кам'яного віку люди осознали необхідність мати нові джерела їжі. Прорив в цьому відношенні стався в західній частині так званого родючого півмісяця (Північно – Східна Африка – Передня Азія – Близький Схід), в долинах великих річок. Вважається, що саме тут приблизно 10 тис роківтому з'явилося перше примітивне землеробство.

Маючи досвід збиральництва, людина зрозуміла, що, якщо насіння попадає в землю, через певний час на цьому місці з'являється рослина. Вона стала зберігати частину зерен і використовувати їх в наступному сезоні, кидаючи в ґрунт там, де було зручніше (наприклад, ближче до будинку). Таким чином, їжі стало набагато більше, ніж від полювання і збиральництва. Почавши з зернових, люди незабаром стали вирощувати і інші рослини: горох, сочевицю, овочі і т.д. Землеробство кардинально змінило діяльність людини: замість присвоєння дарів природи вона навчилася їх виробляти.

Підкорення світу. Склавшись як вид, *Homo sapiens* спочатку розселився по африканському континенту, потім став повільно поширюватися по планеті: більше 100 тис років тому він обжив Близький Схід, приблизно 100 – 70 тис років тому проник в Східну Азію. Недолік даних, на жаль, не дозволяє визначити час появи людини в Південній і Південно – Східній Азії. Приблизно 60 тис років тому людина дісталася до Австралії з боку Нової Гвінеї. До цього часу люди навчилися перетинати морські простори шириною не менше 100 км! Приблизно 40 тис років тому інтенсивність міграцій неантропів збільшилася в кілька разів – відбулося заселення Європи, Північної Азії та Японії (близько 30 тис років тому). Просування людей до Північної Америки (через Берингію) вчені традиційно відносили до часу 14 – 12 тис років тому. Знахідки на американських континентах доводять, що ця подія сталася близько 30 – 20 тис років тому. Останній рубіж-острови Тихого океану – був підкорений 2-1 тис. років тому. Підкорення світу завершилось.

Існують дві теорії, що пояснюють різноманітність людства. Відповідно до теорії полігенізму, сучасні раси сформувалися «на місцях» на основі автохронних (місцевих, корінних за походженням) груп *Homo erectus* і *Homo heidelbergensis*. Відповідно до теорії моногенізму, раси сучасного людства зв'язані єдністю походження і становить вид *Homo sapiens*. Сформувавшись в Африці, представники цього виду розселилися по всіх континентах планети і замінили автохронне населення, якщо воно було [4, с.146 - 153].

РОЗДІЛ 3

Чинники антропогенезу

Історичний розвиток гомінідів відбувався під впливом тих же чинників, що й інших представників живої природи.

Згідно з ученням Дарвіна, серед біологічних чинників еволюції людини слід назвати такі:

- а) спадкова мінливість – стосується всіх ознак тварин, усіх ознак організації;
- б) боротьба за існування – конкуренція, змагання за більш вигідні умови існування;
- в) природний добір – спадкова мінливість спостерігається увесь час, але природний добір відбирає ті вияви мінливості, які підвищують шанси для виживання.

Однак необхідно мати на увазі, що походження людини – унікальна подія, так як відбувається перехід до нової форми руху матерії – суспільної, або соціальної. Це був величезний стрибок, який якісно назавжди відокремив людину від тварин. Еволюційні перетворення предків людини, зумовлені тиском природного добору, стали біологічними передумовами майбутніх соціальних закономірностей.

Колективна праця виділила людину з тваринного світу, а сам процес праці став могутнім чинником, який змінив природу людини. Він відзначав також, що під впливом праці й мови удосконалювалися мозок та органи чуття людини. Це могло відбуватися в такий спосіб: спочатку знаряддя праці людина використовувала лише для захисту й полювання. З часом ускладнювалися знаряддя праці, удосконалювалася в процесі природного добору рука людини, розвивалися відносини всередині людського стада (від стада до племені), більш агресивних членів стада знищував природний добір.

З іншого боку, спільна праця потребувала більш досконалої, ніж окремий звук і жест, системи передавання інформації. Почався довгий добір мутацій, у результаті чого утворилася гортань - з'явилася членороздільна мова. Отже, першопричиною виникнення мови (а отже, і абстрактного мислення, тобто другої сигнальної системи) був суспільно – трудовий процес.

Схема основних етапів антропогенезу: найважливішим досягненням, було те, що людина змусила природу служити їй і навчилася панувати над нею. У цьому й полягає відмінність людини від інших представників тваринного світу, і зумовлена вона трудовою діяльністю. Таким чином виявилися соціальні чинники еволюції людини: суспільний спосіб життя й колективна праця.

Основними етапами розвитку, які свідчили про якісне перетворення предків людини, були такі:

- 1) прямоходіння, що звільнило передні кінцівки для праці;
- 2) розвиток навичок з використання й виготовлення знарядь праці; поява мови, а отже, і другої сигнальної системи;
- 3) удосконалення абстрактного мислення (праця, наука, мистецтво).

Таким чином, дія добору була спрямована на підтримку предків людей, які вели соціальний спосіб життя. У той же час відгалуження, які приводили до

звіроподібних антисоціальних груп, виявилися тупиковими. У наш час на рівні *Homo sapiens* основну роль в антропогенезі відіграє соціальна еволюція, а біологічні чинники з розвитком цивілізації відійшли на другий план. Їх вплив незначний, тому що тиск природного добору значною мірою послабився [10].

РОЗДІЛ 4

Поява найдавніших людей на території України

Первісні люди з'явилися на території України у період раннього палеоліту близько 1 млн. років тому. Про фізичну будову людей цього періоду ми знаємо небагато, оскільки кісткових решток не збереглося. Про існування людей на території України в цей час ми знаємо лише завдяки виявленим знаряддям праці. В Європі в цей час проживали архантропи. Вони вміли виготовляти примітивні знаряддя праці з каменю, дерева, кісток.

Заселення території України здійснювалося з півдня Західної Європи через Балкани та, певно, з заходу. Архантропи мешкали і в Криму та Північно – Східному Приазов'ї, а дещо згодом з'явилися і в північних районах – на Житомирщині. Слідів перебування палеоантропів в Україні значно більше. Палеоантропи з'явилися тут за різького зледеніння й активно освоїли територію за різько – вюрмського потепління. Особливо концентровано вони заселили райони Закарпаття і Прикарпаття. З відходом льодовика вони просунулися на північ – до сучасних кордонів України.

Особливо багато муст'єрських пам'яток у гірському Криму, де були кращі, ніж на рівнинах, умови життя. У печерах, гротах, під скелями неандертальці могли влаштувати затишні табори, де постійно підтримували вогонь. У Криму виявлено пам'ятки зі схожою індустрією, що можна, певно, розглядати як свідчення активного спілкування палеоантропів.

Умови існування, а саме надзвичайно багата фауна, зокрема наявність величезних тварин, визначили головне заняття неандертальців – мисливство. Саме воно стимулювало вдосконалення та розвиток знарядь праці. У Наддністрянщині головним об'єктом мисливства був мамонт, у Північно – Західному Причорномор'ї – печерний ведмідь, у Північному Приазов'ї - зубр та кінь. Великих тварин, звичайно, впольовували гуртом, заганяючи в урвища, яри та болота, на дрібних полювали й індивідуально. Примітивність знарядь наводить на думку, що мисливство було трудомістким і не завжди успішним. Тому збиральництво теж відіграло суттєву роль. Палеоантропи вели досить мобільний спосіб життя, поєднуючи його з більш - менш тривалою осілістю в якихось особливо зручних місцях. Саме в таких місцях і фіксують значні культурні накопичення (наприклад, Скубова Балка у Дніпровському Припоріжжі, Іллінка під Одесою), а також житла.

Найдавніші житла на нашій території пов'язані саме з діяльністю палеоантропів. У Наддністрянщині основу житла складали кістки мамонта, у Криму – і каміння. Такі фундаменти надбудовували тичками, гіллям і вкривали шкурами тварин. Мобільність палеоантропів була спричинена й пошуками сировини для виготовлення знарядь.

Саме палеоантропам належать найдавніші «майстерні» первинної обробки кременю в Донбасі, що надалі існували тут протягом усього кам'яного віку. Зрушення у свідомості пізніх палеоантропів фіксує поява найдавніших поховань. Їх поки що одиниці, та виявлені вони лише у Криму. Ймовірно, їх можна пов'язати з найпершими початками релігії. Вони демонструють прояв

прихильності до членів свого колективу, з одного боку, та намагання позбавитися померлих – з іншого.

З цих двох вихідних принципів надалі й постають поховальні звичаї та релігійні уявлення, пов'язані з культом померлих. У цьому плані заслуговують на увагу і спеціальні сховища кісток тварин, які оцінюють як відображення формування тотемізму та мисливської магії.

Сліди цього явища віднайдено в Іллінці, де в невеликому гроті містилося значне скупчення кісток печерного ведмедя. Не викликає сумніву, що життя неандертальців було тяжким і суворим. Виходячи з досить обмежених розмірів стійбищ, вони жили невеликими колективами. Примітивні знаряддя праці були мало придатними для полювання як на великих тварин, так і на малих. Тому головний зміст життя зводився до пошуків харчів та виготовлення знарядь. Це займало значний час та виступало перепоною духовного розвитку. Саме пошуки їжі заставляли неандертальців покидати обжиті місця та знову повертатися до них. Для цього часу немає ніяких підстав говорити про якісь інші соціальні осередки, крім общини [11].

Усі системи морфологічних ознак свідчать про те, що українці належать до типових представників великої європеїдної раси. Займаючи проміжне становище між північними та південними – європеїдами, вони більшою мірою тяжіють до останніх.

Загалом в антропологічному складі українського народу знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що відбувалися на його етнічній території упродовж останніх тисячоліть. Ці процеси, які мали багатовекторний характер, не слід розглядати як незмінне поступальне біологічне відтворення поколінь. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, - писав з цього приводу відомий вчений В. Петрову книзі «Походження українського народу», - що живемо на ній не від VI ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... В громах і бурях знищень, у бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині» [9, с.324-325].

4.1. Найдавніші люди на території Луганщини

Майже по центру Луганської області проходить головна водна артерія нашого краю – річка Сіверський Донець. Донець з впадаючими в нього степовими річками в історичній науці носить назву Подонцов'є, а територія нинішньої Луганщини здебільшого відноситься до Середнього Подонцов'я [3, с.5].

Час від близько 130 до 35 тисяч років тому виділено дослідниками в середній палеоліт, раніше часто іменованій «мустьєрским часом».

Історія дослідження палеолітичних пам'яток нашого краю походить від 1919 року, коли С. Локтюшев після повені у с. Весела Гора на Дінці виявив кістяний наконечник списа.

У 1924р. П.Єфименко виявив сліди мустьєрської культури. Невелика р.Деркул, розширюючи своє русло в районі с.Колесніковка, перед входженням в широку заплаву Сіверського Донця, підмила схили, оголила культурні горизонти, що відносять до нижнього палеоліту. В цих відкладеннях зустрічаються великі розколоті шматки кварциту, пластини, диски з того ж матеріалу, окремі знаряддя. Вони виглядають як вістря, скребла, ножі, спрацьовані в основному з кварциту і дуже рідко з кременю.

Це час льодовикової епохи, вюрмського або валдайського заледеніння. Язики льоду сягали від Скандинавії в південному напрямку до Верхнього Подонцов'я і Середнього Подонцов'я. У північній частині Луганської області помічені сліди льодовикових наносів і обкладань, але сам регіон не був накритий льодом.

Знаряддя мустьєрського типу, останки викопного шерстистого носорога зібрані в 1925р. у смт Красний Яр. Ознаки мустьєрських знарядь простежено у с. Верхня Богданівка, у с.Олександрівка в Станично – Луганському районі на р. Деркул. Крем'яні пластини мустьєрського періоду знайдені на північній околиці Луганщини - р. Уразовій біля с.Сіротіно в Троїцькому районі.

Ранні палеолітичні пам'ятники Подонцов'я переконують нас в тому, що заселення Східної Європи відбувалося і через наші тундрові степи; здійснював цей рух *палеантроп*, тобто *неандертальська* людина, в ашельсько – мустьєрський час, 200 - 400 тис. років тому [3, с.6 - 8].

Останні три десятиліття в нашій області інтенсивно проводилися розвідувальні і розкопачні роботи з вивчення пам'яток пізнього палеоліта. Отримані результати дуже значні: зараз загальна кількість пам'яток становить понад 106, на 65 з них виявлено культурний шар.

П'ять пам'ятників, завдяки розкопкам, отримали «статуси» стоянок, стоянок – майстерень, таборів мисливців. До них, перш за все, відносимо Рогалик у смт Петрівка, с. Передельск Станично - Луганського району, в с. Ями Троїцького району та у с. Говоруха Слов'яносербського району, хутір Шевченка Кременського району. Решта стоянок з рясним підйомним матеріалом крем'яних знарядь (у с. Житлівка Кременського району, с. Сиротине та с. Демино – Олександрівка Троїцького району, с. Лозно - Олександрівка Білокуракинського району та інші родовища).

Наша місцевість була віддалена від південного кордону заледеніння не менше ніж на 200 - 250 км, але все ж клімат був досить суворим.

Люди Подонцов'я палеолітичної епохи в своїй практиці використовували три основних види сировинних джерел: камінь, кістки і дерево. Всього в верхньому палеоліті людина винайшла і освоїла понад 90 різноманітних знарядь.

До пізніх палеолітичних поселень можна віднести комплекс стоянок - майстерень в Троїцькому районі. Тут було постійне поселення *кроманьйонців*, з майстернею, в якій виготовляли знаряддя, що застосовуються в побуті та на полюванні.

Стоянки верхнього палеоліту зафіксовані нижче за течією р.Красна і її притоках, у м Сватове, біля сіл Арапівка, Пилипівка, Верхня Дуванка.

Основними для людей промисловими тваринами в нашій місцевості були дикі коні, табуни яких могли цілий рік перебувати і пастися на травноносних долинах річок Євсуг, Айдар, Червона.

Приблизно 15 тис. років тому настав час закінчення льодовикового періоду – плестоцена. У Подонцов'ї, де недавно була прильодовикова зона, як і всюди, настало потепління. У період середнього голоцену територія нашого краю як би розділилася на дві зони: Донецький кряж став степовою зоною, а на північ від нього місцевість більше нагадувала лісостеп [З.с.17 - 19].

Самим раннім мезолітичним комплексом нашого краю є серія стоянок вже відомого Рогалика біля с.м.т. Петрівка. Мезолітичний інвентар, отриманий при його дослідженні, налічує 3748 екз. Датуються стоянки 10 - 9 тис. до н.е. Завершальним періодом мезоліту Подонцов'я слід вважати «донецьку мезоліто - неолітичну культуру». До неї відносимо три пам'ятника: у с.Пелагеївка в Новопокровському районі, Оріхово – Донецьке в Слов'яносербському районі, Вільхова у с. Муратово в Новоайдарському районі. Розкопки показали, що в рамках «донецької культури» містяться відразу три історичних горизонта, що включають в себе пізній мезоліт, ранній і розвинений неоліт. Тут спадкоємність в заселенні краю найбільш вірогідна. Все це відбувалося на відрізку з 9 по 5 тис. до н.е .

Для мезолітичних пам'яток Подонцов'я характерні мікролізація знарядь, збільшення ролі геометризираних вкладишів, поява складних складових гарматних пристосувань.

З області господарського життя населення Подонцов'я знахідок значно менше. Мало кісток тварин, особливо копитних. Зменшення стад копитних тварин було викликано скороченням пасовищних масивів і природним зникненням деяких видів великих тварин.

На всіх стоянках мезоліту простежується скупчення в шарі річкових раковин. На думку фахівців, збиральництво річкових і морських раковин тоді було найбільш стабільним і регулярним заняттям людей. Невипадково стоянки мезоліту прив'язані до терас річок і озер.

Які ж ознаки неолітичного періоду характерні для Подонцов'я? 7-5 тис. до н.е. – час впровадження і поширення, крім знарядь з кременю і кварциту, виробів, з більш м'яких порід каменю: сланцю, діориту, граніту, пісковіку, нефриту і т.п. Виникають нові прийоми обробки каменю, такі, як свердління, пиляння, шліфування, з'являються нові знаряддя праці – сокири, долота, тесла.

Археологічні пам'ятки неоліту, його стоянки, поселення зосереджені в лісостеповій лівобережній частині Сіверського Дінця і помітно менше їх на Правобережжі.

Середній, або розвинений, неоліт (кінець 7 – перша половина 6 тис. до н.е.) представлений в Подонцов'ї декількома стоянками – поселеннями, що розмістилися на берегах Кременських озер, на р.Айдарі, у м. Старобільськ і с.Підгоровка.

Старобільська стоянка відкрита в 1977 р, розкопки проводили в 80-х рр. О. Шапошникова, Ю. Гурин.

Тут, на площі 323 кв. м, були виділені три культурні шари, розчищено житло з декількома будівельними горизонтами, що свідчать про його неодноразове відвідування. Зафіксовані дев'ять осередків, п'ять скупчень річкових раковин. У культурному шарі знайдено 531 екз. кременів. Всю колекцію крем'яних знарядь можна розділити на три групи: знаряддя для землеробських, мисливсько – скотарських і домашніх занять.

Кераміку Старобільської стоянки представляють гостродонні і круглодонні горщики. Вони прикрашені лінійно-накольчатими орнаментами.

Пізній неоліт в Подонцов'ї (друга половина - перша половина 5 тис. до н.е.) простежується по стоянках в районі с.Боровске на озерах Туба і Зановське. Його ж ознаки спостерігаються у сіл Підгорівка і Новоселівка на р.Айдар.

Найбільш переконливим пам'ятником 6-5 тис. до н.е. є група з шести стоянок неолітичної доби, виявлена в 2000 році на озерах Туба і Зановське в Попаснянському районі, нижче м.Сєверодонецьк.

В одній з публікацій, що стосується пам'яток неоліту Подонцов'я, було вжито термін «поселення з неолітичною культурною мозаїкою». Йдеться про те, що на одній і тій же стоянці зосереджені ознаки від трьох до п'яти культур неоліту - раннього енеоліту. Такими «змішаними» пам'ятниками Подонцов'я можна назвати села Підгорівку і Новоселівку. Обидва входять в простір так званої «населеної смуги» - ділянку р.Айдар, тут знайдені ще вісім поселень неоліту і енеоліту.

Поселення біля сіл Підгорівка і Новоселівка розкопані, саме вони і відображають «мозаїчність» культур. На стоянці біля с.Новоселівка розкритий культурний шар площею 514 кв. м. Знайдено 1800 фрагментів більш ніж 65 судин. Кремневий інвентар з розкопу налічує 568 прим., з них 180 од. (31,6%) - знаряддя. Про характер господарства Новоселівського поселення свідчать скупчення річкових черепашок. Вони виникли через інтенсивне річкове збирання.

Кісткові останки тварин вказують на факти розведення одомашнених биків, овець, кіз, свиней. У господарстві були собаки, які допомагали полювати на оленів, сайгу, кабанів, коней та інших диких тварин. Полювали за допомогою крем'яних наконечників стріл.

Складним археологічним комплексом пізнього неоліту і раннього енеоліту вважається поселення у с.Подгорівка на мисі, утвореному впаданням р.Білої в р.Айдар.

Видовий склад тварин з Підгорівки дуже вражаючий – 24 види.

Висновки після їх вивчення цілком визначені: населення стоянки активно займалося полюванням, річковим збиранням, але вже можна говорити про домашнє скотарство.

Уявлення про енеоліт нашого краю сформувалося завдяки розкопкам поховальних комплексів. Значно менше, і тільки на початковій стадії, в Подонцов'ї вивчені матеріали поселень. Це позначається на нашому знанні тих культур, які не дуже виразно, але все ж беруть участь в історії населення Подонцов'я в період 5-3 тис. до н.е.

До таких, культур відноситься Репінська культура, культура воротнічкової кераміки, дереївська культура, константиновська культура, скелянська культура та ін. Назви цих культур в основному походять від назв населених пунктів або топонімів, де вони були виявлені, вони історично визначені, археологічно обгрунтовані.

Всі перераховані культури тільки фрагментами простежуються на поселеннях у с.Преображенне Сватівського району, в заплаві р.Красна, у сіл Станично-Луганського району, с.Трьохізбенка Слов'яносербського району в заплаві лівого берега Сіверський Донець, Серебрянське, на поселеннях біля сіл Новоселівка, Підгорівка, м.Старобільськ на правому і лівому берегах р.Айдар і ін. (всього 60 - 65 пам'ятників виявлено розвідками в Луганській області).

Матеріали ямної культури виявлені на стоянці біля с.Подгорівка, на березі р.Айдар, у м.Старобільськ. Тут жили люди в середині 3 тис. до н.е., 55 століть тому.

Похоронні пагорби ямників – це перші і найбільш древні кургани, що з'явилися в нашому краї.

Пам'ятники катакомбної культури Подонцов'я представлені похованнями і поселеннями. Поселення вивчені слабо, тільки на двох з 25 виявлених проводилися розкопки: у с. Проказіно в Старобільському районі і біля залізничної станції Кондрашевська Стара (сmt Станично – Луганське).

У бронзовому столітті населення Подонцов'я було представлено двома етногрупами. Одна група порівняно однорідна – ямно - катакомбне брахікранне (круглоголове) населення, друга – зрубна, вже інша, брахікефальна – зміщена в бік доліхокранна (довгоголові).

Перші кроки у використанні заліза населенням нашого краю стали відомі завдяки не так знахідкам самих предметів, скільки наявності слідів «варіння заліза», виявлених в Луганській області. Ще в 70-х рр. ХІХ ст. геолог А. Носов виявив сліди розробок залізної руди в околицях с.Городище на р.Білої в сучасному Перевальському районі.

У 1950 року харківський археолог Б.Шрамко приступив до спеціального вивчення балки Городна. Він виявив місця, де було видно ознаки плавильних виробництв двох періодів: перший відносився до часу, коли в нашому краї перебували скіфські племена, другий пов'язаний з племенами раннього середньовіччя [3,с.26 - 78].

Початок І тисячоліття до нашої ери ознаменувався важливими змінами в господарстві, культурі та побуті давнього населення нашого краю.

Це час, коли завершився перехід до нової форми ведення господарства – кочівному скотарству. Це племена кіммерійців, скіфів, сарматів. Це був час, коли на зміну бронзовим знаряддям праці прийшли залізні. Саме в цей час закінчується дописемний період історії України.

Продовжує роботу по вивченню пам'ятників неоліта – енеоліта Луганщини – Сергій Теліженко (науковий співробітник Інституту археології). У 2013 році в місті Старобільську в районі Пятої Купальні, ним була виявлена сама давня на Сході України (5900 тисяч років до н.е.) неолетична стоянка, де вже з'явилася перва кераміка.

До цього ні одної такої стоянки не було відомо. Археологом була взята деяка частина матеріала для проведення аналізу на наявність ліпідів – жирів від їжі. Незважаючи на тисячоліття, жири зберігаються, і це не може не визивати подив. По зубам і кісткам – можна в принципі з'ясувати, чим людина харчувалася, а по кераміці досліджуючи жири, можна взнати, що люди готували вдавнину.

Аналіз найдених кісток і кераміки, проведений в лабораторії університета міста Уппсала в Швеції, підтвердив дату знахідки.

За багато тисячоліть своєї історії наш край знав періоди підйомів і падінь, траплялися часи навіть повного запустіння. Однак його неосвоєна, але благодатна для життя земля завжди вабила до себе сильних і енергійних людей. Гуни і готи, скіфи і половці, болгари і угорці – всі вони пройшли через ці землі. Степова зона Луганщини була своєрідним «коридором» під час великих переселень народів [3,с.3].

ВИСНОВКИ

Із часів Дарвіна антропологи зрозуміли, що лінія, що веде до *Homo Sapiens*, і та, що сходиться до нинішніх людиноподібних мавп, мали загальний корінь. Передбачалося, що цей гіпотетичний предок жив 15-20 млн. років тому. Біологи зрівняли білки крові нинішніх людиноподібних мавп із людськими й виявили разючу подібність. Було показано, що ці дві лінії не могли розщепитися раніше 4-6 млн. років тому. Гола й волосата мавпи, що з'явилися при цьому (до речі, можливість знаходження в розкопках першої людиноподібної істоти, і притім самки, біологи назвали гіпотезою Єви), повинні були мати дуже близьку генеалогічну подібність, що й було підтверджено виявленням в Ефіопії окам'янілих останків, що належать самому древньому з відомих нам прямих предків людини, що жили 4,4 млн. років тому. Дорослі особини повинні були б важити кілограмів 30 і бути ростом 1 метр 20 сантиметрів - істоти із цими даними укладаються між людиною й мавпою. Так була започаткована спроба знайти відсутню ланку в теоретичній схемі Дарвіна.

Отже, нова, більше доказова схема появи й еволюції перших людей наступна: існував гіпотетичний загальний предок людини й мавпи: *Afarensis* (обсяг мозку 400-500 мілілітрів, ходячий прямо, жив сімейними групами на всій території Східної Африки, наукова кличка – Люсі); після нього – *Africanus* – нащадок Люсі (обсяг мозку 400-500 мл., довгі руки, спритний і рухливий, жив суспільними групами); *Robustus* – кузен африкануса (обсяг мозку 530 мл, потомства не залишив); *Homo Habilis* - перший відомий вид, що ставиться до сімейства *Homo*, він першим став використовувати знаряддя праці (обсяг мозку 600-800 мл.); *Homo Erectus* – перший вид, що вийшов за межі Африки, колонізував Близький і Середній Схід аж до Китаю (обсяг мозку 750-1250 мл., жив 1,5 млн. років тому); *Homo Sapiens* (сучасна людина), обсяг мозку - 1200-1700 мл., кроманьонець. Знайдений в 1868 р. у Кроманьоне, Франція, з'явився близько 40 тис.років тому. У той же час, еволюційна теорія не може переконливо пояснити багато подій, які відбувалися і спостерігаються в природі. Лик земний з часу початку третинного періоду сильно змінився: цілі континенти занурилися в море, піднялися гірські хребти, як наприклад, Альпи і Гімалаї. Клімат, тваринний і рослинний світ зазнали такі зміни, що існує тільки слабка надія знайти місце виникнення людини або визнати за тією чи іншою місцевістю таке значення, якщо тільки вона не поглинена ще водами океану [6,с.219].

Концепції філософської антропології: людина від народження добра, не зла. Проте її природні задатки суперечать розвиткові цивілізації, а суспільство відіграло фатальну роль у долі людини змусивши її боротися за своє існування. Тому і знищує собі подібних. Людина сама по собі не добра і не зла, генетично вона «нейтральна», «табула раса» на якій природа і суспільство пишуть свої історії [7].

Карколомний науково – технічний прогрес свідчить, що за 10 – 15 років людина буде готова цілеспрямовано змінювати геном: виправляти погані мутації, вводити добрі. Чи це покращить нашу біологічну природу? За час, що

залишився, мусимо відповісти на це запитання і вирішити цілий ряд дуже складних і нових для нас біотичних проблем.

Чи триває еволюція? Вчені вважають, що вона ніколи й не зупинялася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. **Альтернативні теорії походження людини.** URL: https://vgolos.com.ua/.../alternatyvni-teoriyi-pohodzhennya-lyudyny_239069.html (дата звернення: 27.10.2020).
2. **Елинек Ян.** Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага: Издательство «Артия», 1985. 559 с.
3. **История Луганского края.** Учебное пособие. Бровченко И.Ю., Климов А.А., Красильников К.И., Семистяга В.Ф., Подов В.И. Луганск: Альма-матер, 2003. 432с.
4. **Микель Лауро.** Происхождение жизни на Земле. Москва: ООО «Издательская группа Аттикус», 2008. 253с.
5. **Основні теорії походження людини/Український Історик/** URL: istoryk.in.ua/pohodzhennya-lyudini/ (дата звернення: 17.10.2020).
6. **Происхождение и развитие человеческого рода.** Под редакцией А.С.Догеля. Санкт-Петербург: Типография книгоиздательского Т-ва «Просвещение», 1920. 554с.
7. **Походження людини.** URL: <https://www.slideshare.net/realgot/23-29335721> (дата звернення: 22.10.2020).
8. **Резнік Анатолій.** Походження людини. ISSN-18197329. Світогляд. 2019. №3 (77) С.66-67.
9. **Сегеда С.** Антропология.- Київ: «Либідь», 2001. 336с.
10. **Чинники антропогенезу.** URL: <https://studfile.net/preview/5287211/page:3/> (дата звернення: 20.10.2020).
11. **Чинники процесу антропогенезу на території України.** URL: [bestreferat.ru/referat – 140152.html](http://bestreferat.ru/referat-140152.html). (дата звернення: 03.11.2020).
12. **Як гомініди вибилися в люди?** URL: <https://was.media/uk/2019-07-09-jak-gominid-vibivsja-v-ljudi/> (дата звернення: 28.10.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

ОСНОВНІ СТАДІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ЛЮДИНИ

- **Австралопітек**
 Австралопітеків або "південних мавп" - прийнято вважати вихідними формами в родоводу людини.

Довжина тіла 120-130 см, вага 30-40 кг. Їх характерною особливістю була двонога хода і пряме положення тіла. Вільні верхні кінцівки давали можливість використовувати палиці, камені і т.д.

Додаток Б

Синантроп

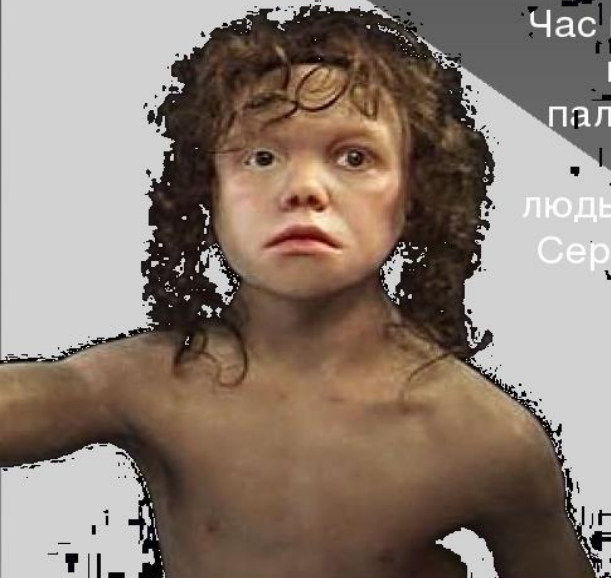
• Палеоантроп

Неандертальці були людьми середнього зросту, міцної, масивного складання, за загальним будові скелета стоять ближче до сучасної людини. Обсяг мозкової коробки коливався від 1200 см³ до 1800 см³, хоча за формою череп відрізнявся від черепа сучасної людини.

• Неоантропи

Час появи людини сучасного виду припадає на початок пізнього палеоліту (70-35 тис. років тому). Неоантропи були високими людьми, пропорційно складеними. Середній зріст чоловіків - 180-185 см, жінок - 160-163 см.

З моменту виникнення людини на Землі до появи *Homo sapiens*

З моменту виникнення людини на Землі до
появи *Homo sapiens*

ІНФОРМАЦІЙНО-
МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ

Підп. до друку 30.11.2020.формат 64×84 1/16. Папір друкарський.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 9,8.
Тираж 50 пр. Зам. No 151

Видавництво
ТОВ «ФОКСПРИНТ» 93113, Луганська обл.,
м. Лисичанськ, вул. Генерала Потапенка, 244
тел: (06451) 7-20-20, (095) 330-44-20